

Վ. ԲԱԼԱՅԱՆ

ՄԵՏԱՔԱՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ 19-ՐԴ ՂԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Լեռնային Ղարաբաղում շերամապահության և մետաքսագործության զարգացման մասին վերջին հարյուրամյակում կատարվել են որոշ ուսումնասիրություններ: 19-րդ դարի 80-ական թվականներին Ղարաբաղում մետաքսամշակման «գործարանների» մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Ա. Արասխանյանի աշխատության մեջ¹:

Լեռնային Ղարաբաղում շերամապահության զարգացման առանձին դրվագներ քննարկվել են Գ. Մեյրանի, Ար. Առաքելյանի և Ա. Ջաքարյանի ուսումնասիրություններում²:

Առանձնապես հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Պետրոսյանի մենագրությունը³: Հեղինակը անդրադարձել է Լեռնային Ղարաբաղում շերամապահության տնտեսական օգտավետությանը, որդերի կերակրման նոր մեթոդների կիրառմանը, դրանց հետ կապված ազգագրական բնույթի բազմաթիվ հարցերի: Ա. Պետրոսյանը Լեռնային Ղարաբաղում շերամապահության և մետաքսագործության հետ կապված հարցերը հասցրել է մինչև 1914 թ. իրողություններ:

Սույն հոդվածի նպատակն է հրապարակի վրա եղած, մանավանդ ԼՂՀ պետական արխիվում և պատմաերկրագիտական թանգարանում պահպանված և չհրատարակված նյութերի հիման վրա բացահայտել Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը մետաքսագործության զարգացման փուլերը, դրանց առանձնահատկությունները, վեր հանել Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսագործության տեսակարար կշիռը, ինչպես ռուսական կայսրության, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի տարածքում, ցույց տալ նրա տեղն ու դերը Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության մեջ, հանգամանորեն քննարկել մետաքսի մեծ ճանապարհի հետ Արցախի ունեցած կապերը և դրա վերականգնման, մետաքսագործության հետագա զարգացման անհրաժեշտությունը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրությունում կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման և տնտեսության բուռն վերելքի պայմաններում հայկական գյուղը իր նահապետական սովորություններով հանդերձ, ներքաշվեց ընդհանուր համառուսական շուկայի մեջ: Անձրևից հետո աճող սնկերի նման, Արցախի բնակավայրերում, մեկը մյուսի հետևից, երևան էին գալիս առաջին մասնավոր ձեռնարկությունները, որոնք երբեմն աղբյուրներում հիշատակվում են «Ֆաբրի-

¹ А. Арасхянян, Закавказские шелкомотальные заводы, Тифлис, 1883.

² Գ. Մեյրան, Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, Ար. Առաքելյան, Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփ., 1939, А. Захарян, Шелковая промышленность Нагорного Карабаха, Баку, 1970.

³ Ա. Պետրոսյան, Հայոց շերամապահական մշակույթը, Եր., 1987:

կաններ», «գործարաններ» անուններով: Դրանք հիմնվում էին գլխավորապես առավել մարդաշատ բնակավայրերում: Այդ գործարանների զգալի մասը զբաղվում էր մետաքսի արտադրությամբ: Մետաքսի մեծ ճանապարհին մոտ լինելով, Ղարաբաղի հայությունը հնուց ի վեր զբաղվում էր շերամապահությամբ: Այն նոր ընթացք ու բաժնի տասցավ 19-րդ դարի 80—90-ական թվականներին: Հունդը Ղարաբաղ է հասել մի շարք երկրներից, տարբեր ճանապարհներով: Այսպես, օրինակ, խորասան (դեղին ցեղի), խանջան (սպիտակ ցեղի) հունդը բերվել է Կոստանդնուպոլսից, զառիֆյան սպիտակ և դեղին ցեղի հունդը Թբիլիսիից, պալխաղի սպիտակ և դեղին ցեղի հունդերը Կոստանդնուպոլսից և Իտալիայից: Մինչև 1890 թվականը Ղարաբաղում լայն տարածված էր ճապոնական դեղին ցեղի մանր բոժոժ ունեցող հունդը, որին տեղացիները յապոն էին անվանում: Այն ծովային ճանապարհով Հիմաստանից տեղափոխվել է Հունաստան, իսկ այնտեղից Ղարաբաղ⁴: Հարկ է նշել, որ 1870-ական թվականներին Ղարաբաղում շերամի հունդը հիմնականում տարածում էին ֆրանսիացիները⁵: Ներմուծվող հունդի քանակը չէր բավարարում տեղական պահանջները: Դրա հետևանքով շերամապահները տեղում սկսեցին հունդ աճեցնել: 19-րդ վարի վերջերին Անդրկովկասում հունդի աճեցման և տարածման գործը կենտրոնացված էր երեք ընտանիքների ձեռքում, որոնցից մեկը՝ Տեր-Գրիգորյանները ղարաբաղի էին:

Սկզբնական շրջանում շերամապահ գյուղացիները ոչ միայն բոժոժ էին արտադրում, այլ տանը պարզունակ եղանակով ուռնաչաքիտով մանում էին քելը: Տեղացի վաճառականները արտադրանքը արտահանում էին արտասահմանյան քաղաքներ:

Արցախի բնական մետաքսը բարձր է գնահատվել միջազգային մի շարք տոնավաճառներում: 1882 թ. Մոսկվայում կազմակերպված տոնավաճառում Հոնաշեն-Հաղորթի մետաքսն արժանացել է բրոնզե մեդալի, իսկ մեկ տարի անց՝ 1883 թ. ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում՝ ոսկե մեդալի: Տեղին է հիշել, որ 19-րդ դարի վերջերին Արցախի մետաքսից են պատրաստվել Փարիզի Ելիսեյան պալատի վարագույրները⁶:

19-րդ դարի 50-ական թվականներին Արցախում գտնվող մետաքսագործարանները տնայնագործական տիպի մանր ձեռնարկություններ էին՝ խառնված բացառապես ձեռքի աշխատանքի վրա: Արդյունաբերական եղանակով մետաքսաթելի արտադրության առաջին փորձերը Ղարաբաղում կատարել են 19-րդ դարի կեսերին՝ ղարաբաղի Աղաբաբա և Գրիգոր Խաչատրյանները ու Կարապետ Ծախմուրադյանը:

1856—1857 թվականներին Ստեփանակերտում հիմնադրեցին մետաքսի ֆաբրիկա, որտեղ աշխատում էին Նուխուց եկած 25—30 հայ բանվորներ: Այդ կիսատնայնագործական բնույթի ֆաբրիկայի բոլոր հաստոցները պատրաստել էին ղարաբաղի հնուտ վարպետները: Նույն դարի 60-ական թվականներին շուշեցի վաճառականները լինելով Մարսել, Լիոն, Միլան, Վենետիկ, Ջենովա քաղաքներում արտասահմանից օրինակում են մանարանը, մետաքս ոլորող մեքենան և միաժամանակ «ցելլիվսի» եղանակով սկսում են ստանալ առողջ սերմ: Առաջին անգամ Ղարաբաղի մետաքսագործի կիսանահապետական աշխատանքին փոխարինելու եկավ շոգու աշխատանքը: Այս համաճանրը նպաստում է, որպեսզի երկրամասում զարգանա շերամապահությունը: Այսպես, եթե Վարանդայի գավառում 1890 թ. արտադրվում էր 2,138 փուլ բոժոժ, ապա 1895 թ. այն հասցվեց 9000 փուլի, որից 4300 փուլը արտահանվել է եվրոպական երկրներ⁷:

⁴ Ար. Առաքելյան, Երանապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփ., 1939, էջ 12:

⁵ Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, Թիֆլիս, 1987, էջ 91:

⁶ Ը. Սկրտչյան, Արցախ, Երևան, 1991, էջ 46:

⁷ Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, Թիֆլիս, 1987, էջ 91—92:

Նման պայմաններում անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին Ղարաբաղում նոր մետաքսագործարանների կառուցման ուղղությամբ: Ժամանակակցի վկայությամբ 1888 թ. Արցախում կար 18 մետաքսագործարան, որոնք բոլորը պատկանում էին հայերին: Դրանք տեղակայված էին Շուշի քաղաքում, Ստեփանակերտում, Կրկժան, Քարին-տակ, Սղմախ, Չանախչի, Ղարաբուլաղ, Դշլաղ, Թաղուտ, Տոդ, Հաղորուք, Շուշիքենդ, Բալլուջա, Խանաժախ, Գիշի գյուղերում:

Արդեն 1896 թ. Լեռնային Ղարաբաղում 26 մետաքսակարժական ֆաբրիկա կար⁸, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին դրանց թիվը հասավ 36-ի, 1590 հաստոցներով, միաժամանակ կառուցվեց 10 նոր թել ոլորող գործարաններ⁹, որտեղ տարեկան արտադրվում է մինչև 8000 փութ մետաքս¹⁰: Միայն Վարանդայի գավառում 1895 թ. արտադրվում էր 1100 փութ մետաքս և 280 փութ ֆրիզոն¹¹: Շուշին հանդիսանում էր բոժոժի խոշոր շուկա Անդրկովկասում: 1894 թ. Շուշիում հիմնադրվեց կովկասյան մետաքսագործական կայան: Այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի 85 բնակավայրերում շերամապահությանը զբաղվում էին մոտ 12000 տնտեսություն, որը կազմում էր բոլոր տնտեսությունների 45 տոկոսը: Բոժոժի արտադրության համար անբարենպաստ տարիների դեպքում գործարանների համար հունք լեռնային Ղարաբաղ է ներմուծվել ներկայիս Ադրբեջանի շրջաններից, Վրաստանից, հատկապես Քուրախի գավառից, ինչպես նաև Միջին Ասիայից և Պարսկաստանից:

Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում լեռնային Ղարաբաղում բնական մետաքսի արտադրության բուռն վերելքը պայմանավորված է մի շարք բարենպաստ գործոնների առկայությամբ.

1. Տարանցիկ առևտրական ճանապարհների հանգուցակետում գտնվելը:
 2. Լեռնային Ղարաբաղի վաճառականների և գործարանատերերի սերտ կապերը Եվրոպայի, Ամերիկայի և Ասիայի երկրների գործարար շրջանների հետ:
 3. Այս բնագավառում հնուց եկած ավանդույթները, որին գումարվեց նաև դարաբաղիների աշխատասիրությունը և հակումը դեպի արհեստը:
 4. Էժան և որակյալ աշխատուժի գոյությունը:
 5. Վառելանյութի՝ անտառների մոտ լինելու հանգամանքը:
- Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսաթելը մեծ համարում ուներ Եվրոպայի և Ասիայի երկրներում: Մինչև 1883 թիվը երկրամասում արտադրված թելը ուղարկվում էր Մարսել, հետագա տարիներին առավել շատ Մոսկվա, իսկ ֆրիզոնը՝ Ֆրանսիա¹²:

Մետաքսի արտադրությամբ Ռուսաստանի երկրամասերի մեջ Ղարաբաղը բռնում էր 2-րդ տեղը և տալիս էր Անդրկովկասի մետաքսի արտադրության 35 տոկոսը¹³:

Ժամանակի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք ֆաբրիկաներ հազեցվեցին նոր տեխնիկայով: Ռուսաստանում առաջին անգամ Շուշիում գտնվող Գ. Հարությունյանցի ֆաբրիկայում կիրառվեց բոժոժը չորացնելու հատուկ մեխանիկական սարքավորում:

20-րդ դարի սկզբին ստեղծվեց Գ. Հարությունյանցի Կովկասի մետաքսագործական և մետաքսաղորման արդյունաբերական ընկերություն, որը միավորեց 6 մետաքսագործարան, 2 մետաքսաղորման և 3 բոժոժաչորացման ֆաբրիկաներ:

Քաղաքական գործընթացները, սակայն, շուտով ընդհատեցին շերամապա-

⁸ Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, Թիֆլիս, 1987, էջ 99:

⁹ Ար. Առաքելյան, Երանապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփ., 1939, էջ 15:

¹⁰ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 23, թ. 3:

¹¹ Ազգագրական հանդես, էջ 99:

¹² «Մշակ», 1888, N 100:

¹³ Заря Востока, 1927, N 1527.

հոթյան և մետաքսագործության զարգացման բնականոն ընթացքը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ազգամիջյան ընդհանրումների հետևանքով ավելվեցին Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսագործարանները: Խաթարվեցին եվրոպական և ասիական երկրների հետ տնտեսական կապերը: Ճանապարհների անապահովությունը դժվարացրին գործարանների արտադրած թելի սպառումը: Անտառներից փայտ բերելու խնդիրը կապված էր կյանքի վտանգի հետ և որպես վառելափայտ օգտագործում էին թղսմաչարի տունկը:

Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային կարգերի հաստատումը ինչ-որ չափով համընկավ խորհրդային Ռուսաստանում վարվող ՆԷՊ-ի ժամանակաշրջանին: Երկրամասի արդյունաբերությունը, հատկապես մետաքսի արտադրությունը վերջնական կործանումից փրկելու նպատակով ազգայնացված ձեռնարկությունները վարձակալման կարգով հանձնվեցին մասնավոր մարդկանց:

Անցումը ՆԷՊ-ի նպաստեց, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղում մետաքսագործությունը մոր թափ ու զարգացում ունենա: Համառ աշխատանքի շնորհիվ արդեն 1922 թ. գործի դրվեցին հինգ ֆաբրիկա, որոնցից մեկը պետական էր, չորսը՝ վարձակալված¹⁴: Մեկական մանածագործարան գտնվում էր Սեյդիշեն, Խնձրիստան, Բաղարա, Դշլաղ գյուղերում, իսկ Քարին-տակ գյուղում գործում էր թել ոլորող մեկ գործարան, որը ժամանակի ընթացքում կառուցվել էր Ֆրանսիայի մասնագետների կողմից¹⁵: Գործարանների պարապուրդը կանխելու նպատակով բոժոժը ներմուծվում էր Ադրբեջանի և Վրաստանի շրջաններից¹⁶: Ֆաբրիկաները որակյալ բոժոժով ապահովելու նպատակով 1924 թ. Հաղրուբում հիմնադրվեց իտալական Հիչե հունդային ընկերությունը¹⁷:

1925 թ. շերամապահության զարգացումը, մարզի գյուղացիական տնտեսությունների ավելի քան 45 տոկոսին հնարավորություն էր տալի ստանալ մեծ քանակությամբ շահույթ:

ԼՂԻՄ մետաքսակարծական ֆաբրիկաների պետական տրեստը՝ Ղարնետաքսարդյունաբերությունը, ստեղծվեց 1925 թ. օգոստոսին: Այն մոր հնարավորություններ ստեղծեց մարզի մետաքսարդյունաբերության հետագա զարգացման համար: Նորաստեղծ տրեստը նյութական մեծ օժանդակություն ստացավ մետաքսի միութենական տրեստից: Մարզային ժողտնտխորհի 1925—1926 թթ. տնտեսական տարվա զեկուցագրերից մեկում ասված է, որ այս տարի, շնորհիվ Մոսկվայի մետաքսատրեստի ֆինանսական օգնության, հաջողվեց գործի գցել երեք ֆաբրիկա ևս¹⁸: Ղարնետաքստրեստը ամեն կերպ ձգտում է վերացնել աշխատանքի պրոցեսում գոյություն ունեցող տնայնագործությունը, արմատավորել աշխատանքի առաջավոր ձևերը, պլանավորել արտադրանքի իրացումը և Ստեփանակերտում կառուցել մոր ֆաբրիկա:

Տարեցտարի ավելանում էին մետաքսարդյունաբերության մեջ կապիտալ ներդրումները: Եթե 1926 թ. այն կազմում էր 296 հազար ռուբլի, ապա 1928 թ. հասավ 500 հազար ռուբլու: 1927 թ. օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտում սկսվեցին մետաքսագործական մոր ֆաբրիկայի աշխատանքները, որի համար մոր սարքավորումներ պատվիրվեցին իտալական «Բատալիա» ֆիրմային: Ֆաբրիկայի առաջին մասնաշենքը շահագործման հանձնվեց 1929 թ. սեպտեմբերի 20-ին: Շերամապահության զարգացման նպատակով նախատեսվում էր ունենալ 4000 հեկտար թղսմաչար: Դրա համար դեռևս 1926 թ. մարզում ստեղծվել էր փորձնական տնտեսու-

¹⁴ Г. А. Кочарян, Нагорный Карабах, Баку, 1925, с. 92.
¹⁵ Ար. Առաքիլյան, Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփ. 1939, էջ 32:
¹⁶ Կոմունիստ, 1967, N 126:
¹⁷ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 23, ց. 1, գ. 68, ք. 20—21:
¹⁸ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 18, ք. 6:
¹⁹ Заря Востока, 1927, N 1407.

քյուն, որի ջերմոցներում աճում էր 600 հազար թթենի¹⁹։ Այստեղ աճեցվել է հունգարական, իտալական և ֆրանսիական տեսակի թթենու սերմեր։

Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսագործները սերտ կապեր ունեին Վրաստանի՝ Սամտրեդի և Աղրեբջանի՝ Նուխու մետաքսագործների հետ։ Բավականաչափ բարելավվեց մետաքսագործարանների բանվորների սոցիալական վիճակը։ Նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի համեմատությամբ 1931 թ. բանվորների աշխատավարձն աճեց 17 անգամ²⁰։ Ստեփանակերտի ֆաբրիկային կից գործում էր մսուր մանկապարտեզ, 5 լիկկայան²¹։

Ղարմետաքսկոմբինատը որակյալ կաղերով ապահովելու նպատակով տանյակ երիտասարդներ ուղարկվեցին Խորհրդային Միության տարբեր ֆաբրիկաներ՝ մասնագիտական կարողությունները կատարելագործելու։ Երկրի տարբեր վայրերից՝ Մոսկվայից, Թբիլիսիից Լեռնային Ղարաբաղ եկան բարձր որակի ինժեներներ։

Լեռնային Ղարաբաղում գտնվող մետաքսի ֆաբրիկաների աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման և նրանց ինքնուրույնությունը մեծացնելու նպատակով 1934 թ. ապրիլին Ղարաբաղի մետաքսի տրեստը վերակազմվեց Ղարաբաղի մետաքսի արդյունաբերության վարչության։

Լուրջ ուշադրություն էր դարձվում շերամապահ մասնագետների պատրաստման գործին։ Եթե 1934 թ. կար 3 խմբակ, որտեղ սովորում էին 220 աշակերտներ, ապա 1936 թ. դրանց թիվը համապատասխանաբար հասավ 47-ի, և 1870²²։ Շերամի բերքի բարձրացման նպատակով կիրառվում էին ագրոմիջոցառումներ։

Լեռնային Ղարաբաղում շերամապահությունն ու մետաքսի արտադրությունը մոր թափ ստացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո։ Եթե 1940 թ. մարզում արտադրվել էր 98 տոննա մետաքսի հումք և 120 հազար գծամետր մետաքսի գործվածք, ապա 1973 թ. համապատասխանաբար 135 տոննա և 11508 հազար գծամետր²³։ 1987 թ. Ղարմետաքսկոմբինատը՝ Խորհրդային Միությունում բնական մետաքս արտադրող երեք խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը, արտադրում էր տարեկան շուրջ 16 մլն. մետր մետաքսեղեն։ Սակայն ստացված եկամուտը լրիվ չէր մնում մարզում, որովհետև մետաքսաթելի ներկումը կատարվում էր Շաքիի մետաքսագործարանում և հիմնական շահույթը մնում էր Աղրեբջանում։

ԽՍՀՄ փլուզման, Աղրեբջանի կողմից ԼՂՀ շրջափակման հետևանքով ինչպես տնտեսական մի շարք ոլորտներ, այնպես էլ բնական մետաքսի արտադրությունը անկում ապրեց։ Սակայն մետաքսի մեծ ճանապարհը կյանքի կոչելը ոչ միայն կնպաստի ԼՂՀ-ում մետաքսագործության զարգացմանը, այլ նոր թափ կհաղորդի աշխարհի մի շարք երկրների հետ տնտեսական, մշակութային և քաղաքական բազմապիսի կապերի ստեղծմանը։ Լիարյուն կգործեն համագործակցության նախկին ձևերը։

²⁰ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 62, ք. 47։

²¹ Նույն տեղում։

²² Ա. Առաքելյան. նույն տեղում, էջ 42։

²³ ԼՂԽՄ-ը 50 տարում, Ստեփանակերտ, 1974, էջ 28։